

6. Кузнецова О.А. Педагогічні умови формування моральних норм поведінки молодших школярів: Наукове видання / О.А.Кузнецова. – Миколаїв: Вид-во “ІЛІОН”, 2004. – 154 с.
7. Москалець В.П. Психологія релігії: Посібник / В.П.Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с.
8. Найн А.А., Сериков С.Г. Проблема здоров'я учасників освітнього процесу / А.А.Найн, С.Г.Сериков // Педагогіка, 1998. – № 6. – С.53-57.
9. Оришка С. Рання соціальна реабілітація дітей-інвалідів: перші кроки // Соціальний захист. – 2003. – № 3. – С. – 28.
10. Проблемы здоровьесбережения // Духовное обновление общества. – М.: МВТУ, 1996. – С. 14-21.
11. Сидоренко Т.П. Реабілітація дітей із порушенням психічного розвитку (методичні рекомендації) / Т.П.Сидоренко. – Харків: Український інститут охорони здоров'я дітей та підлітків, 2000. – 26 с.
12. Хижняк М.І., Нагорна А.М. Здоров'я людини та екологія / М.І.Хижняк, А.М.Нагорна. – К.: Здоров'я, 1995. – 232 с.

The issue is devoted to the problems of theoretical aspects of saving mental and physical individual's health. The author's model of uniting a computer complex of psychophysiological diagnostics is introduced by computer techniques.

Key words: mental and physical health, personality, psychophysiological diagnostic, gas-discharge visualization, Longitude.

Отримано: 28.01.2011

УДК 371.044+371.398

О.М. Гріньова

Проблема характеру в українській та зарубіжній психології (теоретичний аспект)

У статті досліджуються питання формування характеру в дітей шкільного віку в роботах українських і зарубіжних вчених. Представлено результати теоретичного аналізу розуміння змісту поняття “характер”, особливостей взаємозв'язку становлення характеру та інших феноменів психіки (особистості, темпераменту, волі тощо). Також вивчено підходи вчених до проблем детермінант, співвідношення індивідуального та

типового в структурі характеру, типологій, динаміки генезису характеру, в тому числі – вольових і моральних якостей характеру у дітей молодшого шкільного, підліткового і старшого шкільного віку.

Ключові слова: характер, особистість, шкільний вік, акцентуації, вольові якості, моральні якості, типологія характеру, структура характеру.

В статье исследуются вопросы формирования характера у детей школьного возраста в работах украинских и зарубежных учёных. Представлены результаты теоретического анализа содержания понятия “характер”, особенностей взаимосвязи становления характера и других феноменов психики (личности, темперамента, воли и др.). Также изучены подходы ученых к проблемам детерминант, соотношения индивидуального и типичного в структуре характера, типологий, динамики генезиса характера, в том числе – волевых и моральных качеств характера у детей младшего школьного, подросткового и старшего школьного возраста.

Ключевые слова: характер, личность, школьный возраст, акцентуации, волевые качества, моральные качества, типология характера, структура характера.

На сучасному етапі розбудови Української держави подолання економіко-політичної кризи, а також пов'язаної з нею кризи соціальної зумовлює необхідність формування нового покоління українців з високим рівнем особистісного розвитку в цілому, домінуванням гуманістичних цінностей, цілісним характером з переважанням позитивних якостей. Провідна роль в цьому процесі належить школі, оскільки саме шкільний вік є найбільш чутливим для формування характеру індивіда. Однак, як показує практика, нівелювання гуманістичних цінностей, знецінення моральних ідеалів, пропаганда негативних паттернів поведінки в ЗМІ у сучасному українському суспільстві часто призводять до формування суперечливих рис характеру в дітей, аморфності їх характеру в цілому, що, в свою чергу, зумовлює конфлікти в міжособистісній взаємодії, а на подальших вікових етапах, зокрема в юнацькому віці, призводить до гальмування професійної й особистісної самореалізації. У роботах ряду авторів (В.І.Абраменко [1], Л.Є. Ерастова [10], О.З.Запужляк [11], А.Г.Ковальов і В.М.М'ясищев [14], Н.Д.Левітов [16], В.Ф.Мерлін [25], П.В.Симонов і П.М.Єршов [30] та ін.) підкреслюється думка про те, що саме особливості формування характеру індивіда, переважання в ньому тих чи інших якостей, наявність акцентуацій, стійкість вольових і моральних якостей характеру значною мірою зумовлюють успішність індивіда в професійній та міжособистісній взаємодії, особливості побудови його кар'єри, сімейних стосунків,

смісложиттєвої самореалізації й самовизначення в цілому. Усе це зумовлює високу актуальність і соціальну значущість дослідження проблеми характеру індивіда на різних вікових етапах.

У роботах українських і зарубіжних авторів представлені різні підходи щодо розуміння терміна “характер”, а також сутності та структури цього феномена. Так, за Б.Г.Анан’євим, характер “... виражає основну життєву спрямованість і проявляється в своєрідному для даної особистості способі дій” [2, с. 11]. На думку Н.Д.Левітова, характер – це “індивідуальні яскраво виражені та якісно своєрідні психологічні риси людини, які впливають на її діяльність і вчинки”. Тому характеризувати людину, згідно з автором, – означає виявити ті індивідуальні риси, які відрізняють її на думку інших людей [16, с. 18]. Згідно з А.Г.Ковальовим і В.М.М’ясищевим, характер – це особистість в її своєрідності [14]. За А.А.Бодальовим, характером необхідно вважати “... систему найбільш типових особистісних ставлень, які проявляються в звичних способах поведінки, а в самих ставленнях вбачати проекцію сформованих потреб, які проявляються в своєрідності пізнавального і емоційного компонентів цих ставлень...” [5, с. 221-222]. Згідно з С.Д.Максименком та В.О.Соловієнком, “... характер – це сукупність стійких індивідуально-психологічних властивостей людини, які виявляються в її діяльності та суспільній поведінці, у ставленні до колективу, до інших людей, праці, навколишньої дійсності та самої себе” [19, с. 241]. Таким чином, можна констатувати, що у визначеннях авторів акцент робиться на різні аспекти характеру: індивідуальність (Н.Д.Левітов [16]), пізнавальний і емоційний компоненти (А.Г.Ковальов і В.М.М’ясищев [14]), система соціальних стосунків і ставлень (А.А.Бодальов [5], С.Д.Максименко та В.О.Соловієнко [19]).

У роботах радянських і зарубіжних вчених (Н.Д.Левітов [16], В.Ф.Мерлін [25], С.Л.Рубінштейн [28], П.В.Симонов і П.М.Єршов [30] та ін.) досліджувались взаємозв’язки характеру та інших феноменів психіки. Поняття “характер” вчені часто ототожнювали з такими психічними процесами і явищами, як темперамент, здібності, воля та ін. Так, поняття темпераменту і характеру в науці тривалий час розглядалися як тотожні. Класифікація типів темпераменту індивіда за Гіпократом була однією з перших спроб пояснити відмінності у в характерах людей [1]. Лише у XVIII ст. І.Кант зазначив, що темперамент – це “те, що природа робить з людини”, а характер – “те, що людина сама робить з себе” [1]. У роботах зарубіжних психологів (Р. ле Санн [36], Р. Хевігхерст і Х. Таба [35]) наголошується думка про те, що темпермент являє

собою сукупність ставлень індивіда до оточуючої дійсності, в основі якого лежать емоційні реакції на подразники зовнішнього середовища. Специфіка цих реакцій обумовлюється особливостями перебігу нервових процесів людини. Характер проявляється в тих діях і вчинках, які здійснює індивід на основі сукупності ставлень до оточуючого світу та інших людей, тобто темпераменту. Таке ототожнення поняття темпераменту з системою життєвих ставлень індивіда, тобто світоглядом в “буржуазній” науці, жорстко критикувалось у роботах радянських психологів. Розвиток вчення І.П.Павлова та І.М.Сеченова про умовний рефлекс обумовив необхідність розмежування понять “характер” і “темперамент” в роботах вітчизняних вчених. Так, за І.П.Павловим, “... сила нервової системи (темперамент) – вроджена властивість, характер (форма поведінки) багато в чому складається з набутих навичок” [22, с. 618]. П.В.Симонов і П.М.Єршов також зазначають, що темперамент – це “... характеристика індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто темпу, ритму, інтенсивності окремих психічних процесів і станів”, а характер являє собою “цілісний і стійкий індивідуальний склад душевного життя індивіда<...> який проявляється в окремих актах і станах його психічного життя, а також в його поведінці, звичках, складі розуму і властивому людині колі емоційного життя” [30, с. 6]. У роботах Н.Д.Левітова також підкреслюється думка про те, що хоча тип темпераменту лежить в основі формування характеру й зумовлює генезис усіх структурних компонентів даного феномена, проте найбільш важливими детермінантами становлення характеру індивіда є соціальні, а саме – виховний вплив сім’ї та школи [16].

У роботах радянських вчених також розглядалась проблема взаємозв’язку й співвідношення характеру і здібностей. У роботах В.Ф.Мерліна ці поняття ототожнюються. Автор підкреслює, що “... властивості характеру і здібності відрізняються один від одного тільки як різні аспекти психологічного дослідження” [25]. Такої ж думки дотримуються і С.Л.Рубінштейн та В.О.Соловієнко [28]. Однак, як зазначає Г.М.Горбач, “... характер і здібності – самостійні, але взаємопов’язані компоненти особистості, властивості яких відображають її зміст, сутність” [9, с. 42]. Необхідність розмежування понять “характер”, “темперамент” і “здібності” підкреслюється і в роботах Г.Г.Ващенко. Так, на думку автора, характер відрізняється від темпераменту і здібностей тим, що становлення темпераменту й здібностей обумовлено переважно біологічними чинниками, а характер індивіда формується під впливом його соціального оточення [6].

Формування характеру індивіда тісно пов'язано з волею. Як зазначає Н.Д.Левітов, вольові процеси лежать в основі формування спрямованості характеру і, особливо, – вольових якостей характеру, а також зумовлюють міру вираженості та інших якостей характеру (інтелектуальних, моральних) [16]. Оскільки, за В.І.Абраменком [1], Н.Д.Левітовим [16], С.Л.Рубінштейном [28], характер індивіда проявляється в його вчинках, то без докладання вольового зусилля здійснення жодного вчинку неможливе. Тому в роботах радянських психологів волю часто називають “стрижнем”, “хребтом” характеру, а у випадку слабого розвитку волі говорять про слабкохарактерність людини в цілому [2]; [6]; [15]; [16]; [30]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що воля є важливою детермінантою формування характеру в цілому і його окремих компонентів, проте зведення характеру тільки до вольового компонента є неправомірним. На думку з Г.М.Горбач, “... оскільки зовнішньою, чуттєвою стороною рис характеру є дії і вчинки, то як немає характеру без волі, так і немає волі без характеру. Але, крім вольових рис, в структурі характеру наявні також моральні, емоційні та інтелектуальні якості” [9, с. 43].

Отже, аналіз проблеми взаємозв'язків та взаємообумовленості характеру та інших психічних процесів і явищ показав високу складність досліджуваного феномена і неоднозначність поглядів вчених на його зміст, детермінанти, місце в структурі особистості, що зумовлює необхідність дослідження характеру як комплексного феномена, який має свою структуру.

У дослідженнях структури характеру в роботах радянських і сучасних українських вчених значну увагу приділено проблемі співвідношення типового й індивідуального компонентів. У роботах більшості авторів під “типовим” в структурі характеру розуміється загальна життєва спрямованість індивіда, яка проявляється в системі його ставлень до різних видів діяльності, оточуючих людей, світу в цілому. Продуктами спрямованості характеру індивіда в роботах авторів (В.І.Абраменко [1], Г.Г.Ващенко [6], В.А.Крутецький [15], Н.Д.Левітов [16], С.Д.Максименко та В.О.Солов'єнко [19] та ін.) виступають інтереси, цінності та ідеали людини. Так, як зазначають С.Д.Максименко та В.О.Солов'єнко, “типове та індивідуальне в характері існують в єдності. Типове створює тло для прояву індивідуальних рис характеру... Особливості типового характеру виявляються при позитивному або негативному ставленні до праці, до інших людей, самого себе, предметів і явищ дійсності” [19, с. 245]. Таку систему ставлень автори називають спрямованістю характеру. За Б.Г.Анан'євим, до складу характеру

належать такі психічні якості, “які відображають основну спрямованість і проявляються в своєрідному для даної особистості способі дій” [2, с. 29]. В.С.Філатов також зазначає, що характер визначає “життєву спрямованість і всю лінію поведінки особистості”. На думку В.І.Абраменка, спрямованість є найбільш важливим, інтегральним компонентом характеру, основна функція характеру індивіда і полягає в об’єктивації його спрямованості. Структурними одиницями такої об’єктивації є потреби, інтереси, ідеали, світогляд і переконання людини [1]. У роботах Н.Д.Левітова підкреслюється думка про те, що спрямованість характеру проявляється в ставленні індивіда до різних видів діяльності, а також до різних соціальних груп і мікрогруп [16]. Тому, за Н.Д.Левітовим [16] і А.А.Бодальовим [5], в різних видах діяльності і стосунках з різними людьми індивід часто проявляє різні риси характеру.

Особливості формування спрямованості характеру людини зумовлюють специфіку розвитку індивідуальних компонентів її характеру. У роботах радянських психологів з проблем характеру акцент робиться на різних індивідуальних складових цього феномена. Однак у роботах вчених представлені різні структури “індивідуального” в характері індивіда. Так, згідно з Б.Г.Анан’євим, основними компонентами характеру є своєрідність життєвої спрямованості, моральні звички, комунікативні властивості, самооцінка, вольові й інтелектуальні властивості, емоційно-динамічні прояви характеру [2]. А.Г.Ковальов та В.М.М’ясищев включають до структури характеру такі пари властивостей: врівноваженість-неврівноваженість; сензитивність-агресивність; широта-вузькість; глибина-поверховість; змістовність-бідність; сила-слабкість [14]. У роботах А.В.Крутецького [15], Н.Д.Левітова [16], В.Ф.Мерліна [25] основна увага приділяється дослідженню вольових, моральних та інтелектуальних якостей характеру.

У дослідженнях зарубіжних і радянських учених розроблялись різні типології характеру, в основу яких було покладено різні біологічні й соціальні детермінанти. Однією з перших таких розробок у західній психології була класифікація характерів школярів, розроблена Р.Хевігхерстом та Х.Таба [35] для підліткового і молодшого юнацького віку. Автори виділяють чотири типи характерів: характери, в яких домінує чесність і відповідальність; характери, у яких домінує лояльність і дружність; характери, у яких домінує моральна сміливість; характери, у яких не домінує жодна з рис характеру [35].

Однак у роботах більшості західноєвропейських і американських дослідників ХХ ст. домінував статичний підхід до проблеми

типології характерів. Такі типології розроблялись для віку дорослості (Е.Кречмер [26], Е.Шпрангер [26], К.Г.Юнг [33]). Як зазначає В.І.Абраменко, у дослідженнях характеру дітей і підлітків ці типології використовувались в незмінному вигляді, без врахування вікових особливостей [1]. Оскільки, за С.Д.Максименком та В.О.Соловієнком, "... неврахування у вихованні вікових особливостей підлітків дуже часто зумовлює негативізм, браваду, неслухняність, нестриманість, немотивовані вчинки" [19, с. 250], то такий підхід зумовив неуспішність переважної більшості робіт зарубіжних вчених з проблеми формування характеру на різних вікових етапах і, як наслідок, – незначну кількість таких досліджень.

Однією з перших у західній психології була типологія характерів К.Г.Юнга, який виділяв екстравертний і інтравертний типи характеру. На його думку, в основі формування типу характеру індивіда лежить пристосування до навколишнього середовища [33]. Згідно з думкою автора, існує дві форми такого пристосування:

– висока активність і плідність індивіда, яка зумовлює досягнення ним високого рівня комунікабельності і зумовлює формування екстравертного типу характеру, який проявляється в тому, що людина "... живе так, що об'єкт як детермінуючий чинник, очевидно, відіграє в її свідомості більш важливу роль, ніж її об'єктивний світогляд... Тому вона зовсім і не передчуває можливості наштотхнутись всередині себе на якісь безумовні фактори, оскільки вона знає такі тільки в зовнішньому світі";

– низька активність і плідність в поєднанні зі значною кількістю захисних механізмів, які дають можливість протидіяти негативним впливам навколишнього середовища, що сприяє формуванню інтравертного типу характеру, тобто "інтравертна свідомість бачить зовнішні умови, однак обирає як вирішальну суб'єктивну детермінанту" [33, с. 259-282].

Серед праць французьких вчених з проблеми характеру найбільш обґрунтованою є багатофакторна типологія характерів Г.Хейманса – Р.Ле Санна. У основу типології автори поклали такі фактори, як емоційність, активність, первинність і вторинність [36]. До основних типів характеру індивідів, на думку авторамів, належать: нервовий, сентиментальний, діяльний або бурхливий, пристрасний, сангвінік, флегматик, аморфний, апатичний [36]. Згідно з наведеною типологією, в різних типах характерів домінують як риси, обумовлені значною мірою властивостями темпераменту (нервова імпульсивна активність, імпульсивність, швидкість емоцій), так і соціально обумовлені (цілеспрямованість, практич-

ність та ін.). Отже, можна констатувати, що, хоча позитивним надбанням моделі характерів Г.Хейманса – Р. Ле Санна є те, що в її основу покладено декілька факторів, однак включення до складу якостей різних типів характеру індивіда ознак темпераменту призводить до часткової підміни поняття характеру темпераментом, що є суттєвим недоліком даної типології.

В американській психології поняття характеру і особистості часто використовуються як синонімічні. Так, Р. Хевігхерст і Х. Таба виділяють декілька типів особистості в залежності від домінування у них тих або інших моральних рис характеру: “покірний”, який завжди орієнтується на авторитет і слідує йому; “адаптуючий”, який сприймає прийняті в суспільстві моральні принципи без внутрішніх сумнівів і вагань; “самоспрямовуючий”, який використовує раціональний підхід до моральних проблем і незалежну моральну поведінку; “непідкорений”, або “нерегульований”, який відмовляється від загальноприйнятих моральних норм [35].

Як видно з наведеної типології, в її основу покладено здатність індивіда дотримуватись моральних норм і соціальну бажаність його поведінки. Подальша розробка типології характеру в зарубіжній психології представлена в роботах Д. Оусумбубель. У основу даної типології покладено соціальні фактори. Автор виділяє соціально пристосовані (залежний, заголублений, забитий) і соціально непристосовані (переоцінений, знедолений, агресивний) типи характеру [34].

Отже, можна констатувати, що у типологіях характеру в роботах зарубіжних вчених ХХ ст. відбувається зміщення акценту з біологічних детермінант даного феномена на соціальні.

Подальша розробка типологій характеру індивіда, в основу яких покладено фактор соціальної бажаності поведінки індивіда, представлена в роботах О.З. Запяхляка [11], А.І.Захарова [12], К.Леонгарда [17], А.Є.Лічко [18] та ін. На відміну від типологій характеру зарубіжних психологів, у цих дослідженнях основна увага приділяється розробці типологій характеру у підлітків, оскільки, як зазначає Н.Д.Левітов, “в підлітковому віці часто відбувається “ламання характеру”, що призводить до появи у ньому ряду негативних рис, проте також сприяє особистісному зростанню підлітка” [16, с. 404]. Такі негативні риси у роботах К.Леонгарда називаються “акцентуаціями характеру” і трактуються, як загострення окремих рис характеру індивіда, проміжний стан між нормою і патологією [17]. Автор виділяє такі типи акцентуацій характеру: гіпертимний, тривожний, дистимічний, педантичний,

збудливий, емотивований, застрягаючий, демонстративний, циклотимний, екзальтований. У роботах Л.Є.Ерастової підкреслюється думка про те, що акцентуації характеру індивіда часто формуються не в підлітковому віці, як зазначали К.Леонгард [17], А.Е.Лічко [18] та ін., а набагато раніше – в молодшому шкільному віці, що призводить до становлення у дітей “дисграмонійного типу характеру” і призводить до гальмування особистісного розвитку індивіда в цілому [10]. Таким чином, розроблені типології формування негативних рис (“акцентуацій”) характеру у молодших школярів і підлітків зумовлюють необхідність дослідження особливостей формування характеру індивіда на різних вікових етапах на рівні конкретних якостей характеру, а також – шляхів і засобів оптимізації характеру індивіда вже на етапі молодшого шкільного – підліткового віку.

Проблемі формування вольових якостей характеру індивіда на різних вікових етапах присвячені спеціальні дослідження Н.П.Гаврилук [7], Н.Д.Левітова [16], С.А.Поліщук [24], В.І.Селіванова [29] та ін. Автори підкреслюють, що найбільш сензитивним для формування вольових якостей є молодший шкільний вік. Так, згідно за С.А.Поліщук, активне становлення вольових якостей характеру, до яких автор відносить цілеспрямованість, ініціативність, наполегливість, дисциплінованість, організованість, самостійність, активність, рішучість, сміливість, стриманість, старанність, незалежність, відповідальність, відбувається саме в молодшому шкільному віці [24]. Н.П.Гаврилук вважає, що у молодшому шкільному віці відбувається активний розвиток ініціативності у дітей, яка проявляється як в репродуктивному повторенні ініціативних дій інших людей, так і в оригінальних спробах створення нових для дитини алгоритмів ігрової, навчальної та продуктивної діяльності [7]. Проте, як зазначає Є.П.Ільїн, більшість дітей молодшого шкільного віку проявляють лише “відтворюючу”, а не творчу ініціативність [13]. О.В.Старинська також підкреслює, що у переважної більшості молодших школярів розвиток ініціативності не досягає високого рівня. Активізація цієї якості потребує створення ряду спеціальних умов, до яких автор відносить спільну навчальну діяльність; використання інтерактивних технологій; сприяння становленню інтелектуально-свободоздатного Я-образу першокласника; розвиток інтелектуалізованого діалогічного мислення учнів першого класу; стимуляцію та розвиток ініціативних стосунків типу “Я-інший”, розвиток пізнавальної активності, інтелектуально-емоційного благополуччя та інтелектуальної соціально-скерованої поведінки дітей [31].

У роботах Ф.Н.Гоноболіна [8], Н.Д.Левітова [16], В.І.Селіванова [29] підкреслюється думка про те, що розвиток вольових якостей характеру у молодших школярів часто є недостатнім, що ускладнює формування у них початкових навичок навчальної діяльності. Так, з Ф.Н.Гоноболіним, “діти часто керуються почуттям, найближчими враженнями, тому вони не ставлять перед собою серйозних завдань, а живуть сьогоднішнім і враженнями, які йдуть від інших людей” [8, с. 89]. В.І. Селіванов також зазначає, що у молодшого школяра “ще відсутня яскраво виражена цілеспрямованість у поведінці <...> Молодший школяр може діяти за усвідомленням зобов’язань, але основна його вольова активність породжується безпосередніми емоціями та інтересами...” [29, с. 110].

Подальший розвиток вольових якостей характеру індивіда відбувається в підлітковому віці. Як зазначають Є.Д.Белова [4], Н.Д.Левітов [16], С.Л.Рубінштейн [28] та ін., хоча найбільш сензитивним для розвитку вольових якостей індивіда є молодший шкільний вік, проте саме в підлітковому віці відбувається ускладнення всіх якостей характеру як складних феноменів психіки, їх зміцнення і усталення як рис характеру. Так, Н.Д.Левітов зазначає, що “стрімкий розвиток активності, самосвідомості й самоконтролю, розширення й ускладнення сфер діяльності зумовлюють активізацію вольових якостей підлітка” [16, с. 401]. Найбільш значущими для підлітків є такі якості характеру, як ініціативність, рішучість, сміливість, мужність [16]. На думку Є.Д.Белової [4], в підлітковому віці завершується формування витримки як вольової якості характеру. Тому підлітки цілком здатні контролювати свої безпосередні емоції табажання за умови наявності у них відповідної мотивації.

У роботах Н.Д.Левітова підкреслюється думка про те, що розвиток вольових якостей підлітків часто є недостатнім, що призводить до гальмування і інших якостей характеру, зокрема – моральних. Чинниками такого гальмування, вважає автор, є те, що підлітки не завжди правильно розуміють зміст вольових якостей (плутають впертість і наполегливість, самостійність і недисциплінованість тощо), а формування деяких вольових якостей (наполегливості, цілеспрямованості, витримки та ін.) у підлітків в умовах конкретної діяльності відбувається тільки за наявності високої суб’єктивної значущості діяльності, чіткого усвідомлення змісту бажаного результату і його очікування, наявності попередніх успіхів у аналогічній чи близькій за змістом діяльності [16].

В юнацькому віці відбувається активний розвиток таких вольових якостей характеру, як ініціативність, витримка,

самоконтроль і наполегливість. Ініціативність юнаків проявляється в пошуку нових, творчих підходів до виконуваної діяльності [16]. На думку І.Е.Плотнієк, в основі формування ініціативності в юнацькому віці лежать протиріччя між прагненнями і реальними можливостями, старими знаннями і новим життєвим досвідом, почуттями і розумом, нахилами і рисами характеру, які формуються в конкретній життєвій ситуації [23]. Н.Д.Левітов ввжає, що у порівнянні з підлітковим віком в молодшому юнацькому віці значно вищого рівня розвитку досягають витримка і самоконтроль. У юнацькому віці також відбувається активний розвиток дисциплінованості. Проте, як показує практика, під “дисципліною” юнаки часто розуміють прояви сили волі, наполегливості, витримки, самоконтролю. Прояви недисциплінованості у старшокласників найчастіше проявляються в неохайності, нестриманості в мовленні, грубості [16].

Отже, теоретичний аналіз літературних джерел дає можливість констатувати, що проблемі формування вольових якостей характеру присвячено ряд спеціальних досліджень радянських (С.Д.Белова [4], Ф.Н.Гоноболін [8], Н.Д.Левітов [16], І.Е.Плотнієк [23]) і окремі роботи сучасних українських (В.І.Абраменко [1], Г.М.Горбач [9], О.В.Старинська [31] та ін.) психологів. Однак у цих роботах переважно наведено результати експериментальних досліджень 1-2 окремих вольових якостей характеру дітей. Системних досліджень, в яких було б проаналізовано особливості становлення вольових якостей характеру індивіда як цілісної системи в сукупності їх взаємозв'язків, а також основні детермінанти формування вольових рис характеру на різних вікових етапах, проведений аналіз фахової літератури не виявив.

Особливості становлення вольових якостей значною мірою зумовлюють формування моральних рис характеру індивіда. Тому онтогенетично розвиток моральних якостей характеру людини відбувається на більш пізніх вікових етапах, ніж – вольових. Так, за Р.С.Немовим, “у підлітковому віці активно розвиваються і зміцнюються вольові риси характеру, а рання юність закладає базові моральні, світоглядні основи його” [21, с. 56]. Однак у роботах Н.Б.Андріанової [3], Н.Д.Левітова [16], А.Л.Маліованова [20], Л.П.Татомир [32] підкреслюється думка про те, що формування окремих моральних якостей індивіда розпочинається вже в старшому дошкільному-молодшому шкільному віці, однак внаслідок недостатньої інтеріоризованості прояви цих якостей ще є нестійкими. Так, за Н.Б.Андріановою [3], почуття обов'язку по відношенню до сім'ї та друзів у молодших школярів вже розвинене,

проте є недостатньо стійким і самостійним. Згідно з П.І.Размисловим, стійкість почуття обов'язку у молодших школярів може знижуватись внаслідок перевтоми та деяких інших чинників [27]. Найбільш активне формування моральних якостей характеру індивіда відбувається в підлітковому віці. Згідно з С.Д.Максименком та В.О.Соловієнком, упродовж підліткового віку в індивіда завершується формування таких моральних якостей, як відповідальність, дисциплінованість, принциповість [19]. на думку Л.П.Татомир, при переході від підліткового до раннього юнацького віку відбувається поступова інтеріоризація відповідальності. Відповідальність “для інших” перетворюється у відповідальність “для себе”, стає внутрішньою якістю особистості [32].

Однак, згідно з А.Л.Маліовановим, у значної кількості підлітків формування різних моральних якостей, зокрема – відповідальності або почуття обов'язку, не досягає високого рівня. Так, автор вважає, що 2/3 підлітків не мають чіткого усвідомлення зв'язку між засвоєним моральним ідеалом і власною поведінкою в конкретних ситуаціях. Лише у 25% підлітків немає значних відмінностей між моральною свідомістю і поведінкою [20]. Як показує практика, на сучасному етапі розбудови Української держави така ситуація ускладнюється ще й тим, що економічна та політична криза в суспільстві зумовила кризу соціальну, наслідком якої стало нівелювання ідеалів та моральних цінностей, зростання питомої ваги матеріальних та егоїстичних цінностей в масовій свідомості. Це призводить до гальмування особистісного розвитку молодого покоління українців у цілому, в тому числі – характеру, і в першу чергу – моральних якостей характеру.

Отже, здійснений аналіз літературних джерел з проблеми формування характеру індивіда в роботах українських і зарубіжних вчених дає можливість зробити певні висновки. У роботах вчених представлені різні підходи до розуміння змісту і передумов формування характеру. У роботах західноєвропейських і американських вчених підкреслюється біологічна обумовленість становлення характеру та роль темпераменту у формуванні якостей характеру індивіда. У роботах радянських вчених з розвитком фізіології, в тому числі – вчення про умовний рефлекс, підкреслюється думка про те, що хоча темперамент є важливою біологічною основою формування характеру, проте провідна роль в цьому процесі належить соціальним чинникам, зокрема – соціокультурному оточенню, виховному впливу сім'ї і школи. Висока соціальна значущість, складність характеру як феномена психіки, виявлення різних передумов формування досліджуваного феномена

зумовили виникнення в радянській і зарубіжній психології різних структур і типологій характеру. В роботах більшості вчених з проблеми структури характеру виділяються “типове”, яке являє собою загальну життєву спрямованість індивіда, та “індивідуальне”, до складу якого більшість вчених відносять вольові й моральні якості, а окремі дослідники – ще й інтелектуальну та емоційну складові. Однак проведений аналіз літературних джерел не виявив системних досліджень вольового, морального та інших компонентів характеру індивіда на жодному віковому етапі. У фаховій літературі наведено лише фрагментарні дослідження окремих якостей характеру індивіда (переважно вольових та моральних). При цьому в роботах сучасних українських авторів цій проблемі присвячена лише незначна кількість досліджень. Усе це зумовлює необхідність подальшої розробки проблеми характеру індивіда на різних вікових етапах, уточнення структури та типології характеру, виявлення закономірностей та психолого-педагогічних умов формування основних структурних компонентів характеру в різні вікові періоди.

Список використаних джерел

1. Абраменко В.И. Закономерности развития характера у подростков и условия его формирования: дисс. ... доктора психол. наук: 19.00.07 / Виктор Иванович Абраменко. – К., 1986. – 476 с.
2. Ананьев Б.Г. Воспитание характера школьника / Б.Г.Ананьев. – М.: Знание, 1941. – 82 с.
3. Андрианова Н.Б. Чувство долга у детей младшего школьного возраста : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. “Педагогические науки” / Н.Б.Андрианова. – М., 1957. – 23 с.
4. Белова Е.Д. Опыт исследования характерологических особенностей учащихся-отличников: дисс. ... канд. психол. наук: “Возрастная и педагогическая психология” / Елизавета Дмитриевна Белова. – М., 1957. – 223 с.
5. Бодалев А.А. Психология общения / Бодалев А.А. – М.: Изд-во “Институт практической психологии”, Воронеж: НПО “Модэк”, 1996. – 256 с.
6. Ващенко Г. Г. Виховання волі і характеру / Г.Г.Ващенко. – К.: Школяр, 1999. – 385 с.
7. Гаврилюк Н П Формирование волевых качеств младшего школьника как условие его развития и успешности в обучении: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Наталия Петровна Гаврилюк. – СПб., 2006. – 258 с.

8. Гोनоболін Ф.Н. Воля, характер, діяльність / Ф.Н.Гоноболін. – Мінск: Народная асвета, 1966. – 212 с.
9. Горбач Г.Н. Оценочные взаимоотношения младших подростков как фактор формирования их характера (на материале уроков математики) : дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Галина Николаевна Горбач . – К., 1991. – 198 с.
10. Ерастова Л.Є. Психологічні чинники подолання дисгармонійного розвитку характеру молодшого школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Л.Є. Ерастова. – О., 2005. – 20 с.
11. Запухляк О.З. Вплив акцентуацій характеру особистості на агресивність у підлітковому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” // О.З. Запухляк. – Хмельниц., 2006. – 20 с.
12. Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / А.И.Захаров. – Л.: Медицина, 1982. – 214 с.
13. Ильин Е.П. Психология воли / Е.П.Ильин. – СПб.: Питер, 2009. – 368 с.
14. Ковалев А.Г. Психологические особенности человека / А.Г.Ковалев, В.Н.Мясищев. – Л.: ЛГУ, 1957-1960. – Т. 1. – 1957. – 264 с.
15. Крутецкий А.В. Проблема характера в советской психологии / А.В.Крутецкий // Психологическая наука в СССР. – Т. 2. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – С. 47-70.
16. Левитов Н.Д. Психология характера / Н.Д.Левитов. – М.: Издательство З.-М., 1969. -424 с.
17. Леонгард К. Акцентуированные личности / К.Леонгард. – М.: Эксмо-Пресс, 2009. – 448 с.
18. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / А.Е.Личко. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.
19. Максименко С.Д. Загальна психологія / С.Д.Максименко, В.О.Соловієнко. – К.: Рефл-Бук, 2000. – 528 с.
20. Малиованов А.Л. Роль нравственного убеждения в формировании дисциплинированного поведения советских подростков : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. “Педагогические науки” / А.Л.Малиованов. – М., 1953. – 15 с.
21. Немов Р.С. Психология: учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений : в 3 кн. / Р.С.Немов. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 1: Общие основы психологии. – 2003. – 688 с.

22. Письма И.П. Павлова М.Н. Шатерникову, И.С. Чечулину, Г. Кованько // Физиологический журнал СССР. – 1954. – Т. 40, №5. – С. 618 – 630.
23. Плотник И.Э. Формирование инициативности как черты личности старшего школьника: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Имант Эфарович Плотник. – Рига, 1967. – 310 с.
24. Полищук С.А. Особливості розвитку волі в учнів молодшого шкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” // С.А. Поліщук. – К., 2001. – 22 с.
25. Проблемы экспериментальной психологии личности / [под ред. В.Ф. Мерлина] // Уч. зап. Пермского педагогического института. – 1970. – Т. 77, Вып. 6. – 1970. – С. 164.
26. Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ характера / Д.Я.Райгородский. – 5-е изд. – Самара: Бахрах-М, 1997. – 287 с.
27. Размыслов П.И. Формирование воли у младших школьников / П.И.Размыслов // Психология младшего школьника. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. – С. 177-190.
28. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / С.Л.Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
29. Селиванов В.И. Воспитание воли школьника / В.И.Селиванов. – М.: Учпедгиз, 1954. – 208 с.
30. Симонов П.В. Темперамент. Характер. Личность / П.В.Симонов, П.М.Ершов. – М.: Наука, 1984. – 161 с.
31. Старинська О.В. Розвиток інтелектуальної ініціативності першокласників в процесі спільної учбової діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / О.В.Старинська. – К., 2008. – 20 с.
32. Татомир Л.П. Розвиток відповідальності у дітей підліткового і старшого шкільного віку: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 “Педагогічна та вікова психологія” / Л.П. Татомир. – К., 1998. – 17 с.
33. Юнг К. Психологические типы / К.Юнг. – М.: Прогресс – Универс, 1995. – 680 с.
34. Ausububel D.P. Theory and problems of Adolescent Development / Ausububel D.P. – N.-Y., 1954. – 600 p.
35. Navighurst R.I. Adolescent Character and Personality / R.I.Navighurst, H. Taba. – N.-Y.: Wiley, 1949. – 315 p.
36. Le Senne R. Traitit de caractirologie / Le Senne R. – P.: Presses Universitaires de France, 1945. – 647 p.

Questions of schoolchildren character's forming in ukrainian and foreign scientist's investigations are researched in this article. The results of term's "Character" content's, special features of character's development and some other mental phenomenas (personality, temperament, volition etc.) theoretical analisys are represented. Scientist's approaches to the problems of determiners, correlation of individual and typical, general and special in character's structure, typologies of character in ukrainian and foreign psychologist's works , dynamics of character's genesis, including voluntary and moral qualities in junior school, adolescent, elder school ages are represented in this article.

Key words: character, personality, school age, accentuations, voluntary capabilities, moral capabilities, character's typology, character's structure.

Отримано: 21.02.2011

УДК 159.944.4

Т.В. Грубі

Методи профілактики та синдром “професійного вигорання” в професійній діяльності працівників державної податкової служби України

У статті зроблено спробу розкрити методи профілактики та розглянути основні напрямки профілактики при синдромі “професійного вигорання” в працівників державної податкової служби України. Розглянуто такі методи профілактики синдрому професійного вигорання, як: “Відсторонення”, “Візуалізація”, “Зміна тактики”, “Магічний погляд”, “Виведення опонента з рівноваги”, “Прояв співчуття”, “Метод чудового слухача”, “Я тебе правильно зрозумів?”, “Розмова з другом”, “Зіпсована платівка”, “Туман”, “Коментар”, “Приваблення”, “Рівень щастя”, “Центр спокою”, “Як підняти собі настрій за 1 хвилину”, “Навчіться нюхати троянди”, “Вибіркового сприймання”, “Маленький таємний будинок”.

Ключові слова: профілактика, метод, синдром “професійного вигорання”, податківці, державна податкова служба України.

В статье предпринята попытка раскрыть методы профилактики и рассмотреть основные направления профилактики при синдроме “профессионального выгорания” у работников государственной налоговой службы Украины. Рассмотрены такие методы профилактики синдрома